

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜÉGAPOLES MÉDITERRANÉENNES»

Géographie urbaine retrospective

Χριστίνα Αγριαντώνη*

Εκδόθηκε πρόσφατα ο ογκώδης τόμος: *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine retrospective*. Sous la direction de Claude Nicolet, Robert Ilbert, Jean-Charles Dépaule. Maisonneuve & Larose - Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme - École Française de Rome, Παρίσι 2000 (1071 σελ.). Είναι το προϊόν ενός μεγάλου ερευνητικού προγράμματος που πραγματοποιήθηκε το 1992-1996 από το Πανεπιστήμιο της Προβηγκίας και τη Γαλλική Σχολή της Ρώμης, με τη συμμετοχή του CNRS και των Γαλλικών Σχολών Αθήνας, Ισταμπούλ, Δαμασκού, Καϊρού και Αλεξάνδρειας.

Στο πρόγραμμα (εμπνευστής του οποίου υπήρξε κυρίως ο Claude Nicolet) πήραν μέρος γεωγράφοι, ιστορικοί, ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι, με αντικείμενο τις μεγάλες πόλεις της Μεσογείου στη μακρά χρονική διάρκεια. Προκειμένου να κατονομαστεί το φαινόμενο του υπερμεγέθους, για τα μέτρα της κάθε εποχής, αστικού συγκροτήματος, προτιμήθηκε ο όρος «μεγάπολη» (mégapole) από τον όρο «μεγαλούπολη», επειδή ο τελευταίος, στη λα-

τινική του εκδοχή (mégapole), έχει χρησιμοποιηθεί σε σύγχρονες χωροταξικές κατηγοριοποιήσεις (πρώτα από τον Jean Gottmann σε αναφορά με τις συνεχόμενες ζώνες αστικοποίησης της ανατολικής ακτής των ΗΠΑ). Στα ελληνικά όμως ο όρος «μεγαλούπολη» εξακολουθεί να αποδίδει με ακρίβεια το φαινόμενο που επιχειρεί να προσεγγίσει το πρόγραμμα, και συνεπώς θα χρησιμοποιηθεί στο σημείωμα αυτό.

Η επιλογή της Μεσογείου ως προνομιακού χώρου παρατήρησης δεν οφείλεται φυσικά μόνο στην εντοπιότητα των μελετητών: η Μεσόγειος, κοιτίδα του αστικού πολιτισμού, γνώρισε την ακμή και παρακμή πολλών πόλεων-γιγάντων, από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, και συνεπώς προσφέρεται άριστα για γόνιμες συγκρίσεις στη μεγάλη χρονική διάρκεια – η σύγκριση αποτέλεσε εξάλλου έναν από τους βασικούς στόχους του προγράμματος.

Αρκετές ενδιάμεσες συναντήσεις, στο πλαίσιο του προγράμματος, έχουν ήδη δώσει καρπούς σε άλλα δημοσιεύματα. Ο παρών τόμος, με 53 συμβολές, οργανωμένος σε τρία μέρη, συγκεντρώνει κατά

* Ερευνήτρια Β, ΚΝΕ/ΕΙΕ, e-mail: cris-agri@eie.gr.

κύριο λόγο τις εισηγήσεις του καταληκτικού συνεδρίου που έγινε στη Ρώμη τον Μάιο του 1996.

Είναι αδύνατο να αποδοθεί στο πλαίσιο ενός σύντομου σημειώματος ο πλούτος και το εύρος του θεματικού φάσματος που περιέχουν οι 1070 σελίδες ενός συλλογικού τόμου ο οποίος, με τις διεξοδικές, θεματικές βιβλιογραφίες και την εικονογράφηση, καθίσταται ένας πραγματικός θησαυρός πληροφοριών και προβληματισμών γύρω από το φαινόμενο των μεγαλουπόλεων αλλά και του αστικού φαινομένου γενικότερα. Αναγκαστικά θα περιοριστώ σε μερικούς άξονες που τέθηκαν ως κατευθύνσεις στην εκκίνηση του προγράμματος: Πού και πώς δημιουργούνται τα υπερμεγέθη αστικά συγκροτήματα στη Μεσόγειο; Σε τι συνίσταται η εξαιρετικότητα τους, από πότε συνειδητοποιείται και αποτιμάται; Και ποιες είναι οι ιδιαίτερες λειτουργίες των μεγάλων αστικών οργανισμών, οι ιδιομορφίες τους σε σχέση με τις «κανονικές» πόλεις της κάθε εποχής;

Στο διάστημα των 26 αιώνων που καλύπτει η έρευνα, δέκα πόλεις μπορούν να διεκδικήσουν, με κριτήρια δημογραφικά αλλά όχι μόνο, τον τίτλο της μεγαλούπολης σε ορισμένες φάσεις της ιστορίας τους, άλλοτε εφήμερες, άλλοτε επαναλαμβανόμενες. Δεδομένου ότι ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις μεγάλες αιγυπτιακές πόλεις (Μέμφιδα, Θήβες), παλαιότερη θεωρείται η Βαβυλώνα του 6ου αι. π.Χ., επί Ναβουχοδονόσορα. Έπειτα η κλασική (αλλά και η σημερινή) Αθήνα: στο σύμπλεγμα Αθήνα-Πειραιάς εκτιμάται ότι κατοικούσαν περίπου 155.000 άνθρωποι τον 5ο αι. π.Χ. και 168.000 τον 4ο, μεγέθη τεράστια για τις τεχνικές δυνατότητες της εποχής (C. Nicolet, Pierre Gros). Με την εντατική αστικοποίη-

ση των ελληνιστικών χρόνων, αναδύονται η Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων, που μετρούσε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες ψυχές ακόμη και μετά την υποταγή της στη Ρώμη και ως την αραβική κατάκτηση (640), και η Αντιόχεια, που ίδρυσε ο Σέλευκος Α΄ το 300 π.Χ., με πληθυσμό που υπολογίζεται σε 200.000-250.000, και ίσως σε 500.000 μαζί με τους εκτός των τειχών συνοικισμούς, την εποχή της ακμής της (Ernest Will). Ακόμη η Καρχηδόνα, η φοινικική πόλη που απογειώνεται από τον 5ο αι. π.Χ. για να γίνει μεγαλούπολη τον 3ο-2ο αι. π.Χ. (Serge Lancel). Τον κύκλο των μεγαλουπόλεων του αρχαίου κόσμου κλείνει η Ρώμη, που αναπτύχθηκε ραγδαία στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, και στο απόγειο της αυτοκρατορικής περιόδου (επί Καίσαρα και Αυγούστου) ο πληθυσμός της υπολογίζεται σε 850.000-1.150.000 κατ. (Elio Lo Cascio). Μετά την πτώση της, στο ευρωπαϊκό τμήμα της Μεσογείου η urbanitas θα αναγεννηθεί μόνο στην Κωνσταντινούπολη, που φθάνει τις 500.000 ψυχές στις αρχές του 6ου αι. Αλλά ο πληθυσμός της γνωρίζει απότομες μεταπτώσεις (40.000 μετά την πανούκλα του 542). Ανακάμπτει ως οθωμανική Ιστανμπούλ, με 1.000.000 κατοίκους το 1600. Στο μεταξύ, από τον 8ο αι. εμφανίζονται οι μεγαλούπολεις του αραβομουσουλμανικού κόσμου, που θα κυριαρχήσει στη Μεσόγειο. Πρώτη υπήρξε η Βαγδάτη, που ίσως πλησίαζε το 1.000.000 τον 8ο-9ο αι. Στο άλλο άκρο, η Κόρδοβα (300.000 κάτ. το 10ο αι.). Τη θέση της Βαγδάτης θα πάρει το Κάιρο, η νέα μουσουλμανική μητρόπολη-μεγαλούπολη από τον 11ο αιώνα ως τις μέρες μας (Jean-Claude Garcin).

Στη δυτική Μεσόγειο της προβιομηχανικής εποχής, πραγματική μεγαλούπολη είναι μόνον η Νάπολη

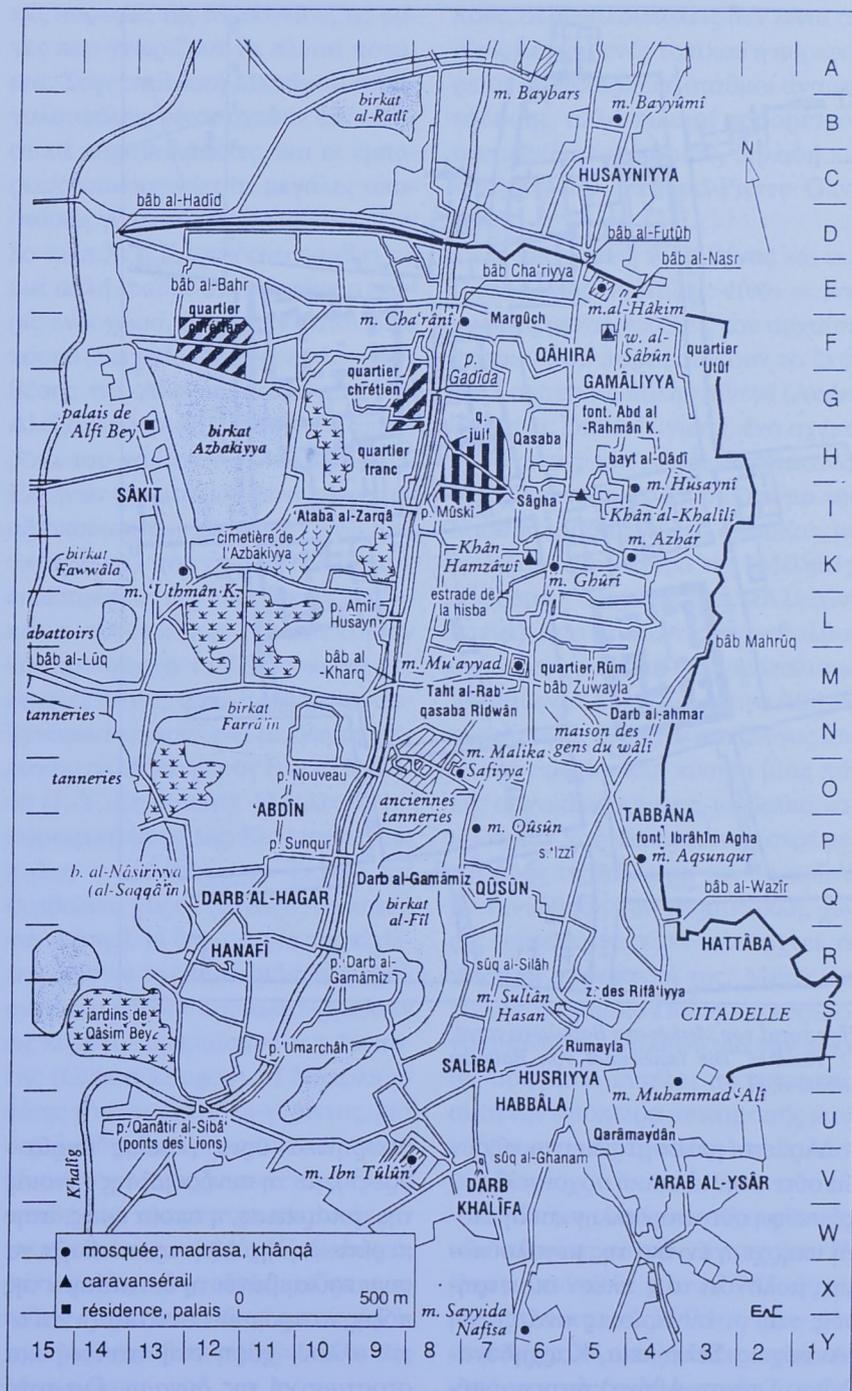
του 16ου αι., με 400.000 κατ. περίπου, ένα επίπεδο που μετά την πανούκλα του 1656 θα ξαναβρεί στο τέλος του 18ου αι. (M. Aymard). Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνεται όμως και η Βενετία του τέλους του Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.), που δεν ξεπερνούσε τους 150.000 κατ.

Είναι γιατί η ταυτότητα της μεγαλούπολης σφραγίζεται κυρίως στην εικόνα των άλλων γι' αυτήν, στο φαντασιακό των συγχρόνων και μεταγενεστέρων, στο συμβολισμό, τους θρύλους και την αίγλη που την περιβάλλουν, αλλά και στη συνείδηση που έχουν γι' αυτήν οι κάτοικοί της. Ο θρύλος της γιγαντιαίας Βαβυλώνας είναι παρών σε παλαιότερες του 6ου αι. εποχές, όταν δεν διαφοροποιείτο, στην πραγματικότητα, από άλλες πόλεις της Μεσοποταμίας, όπως η Νινευί: οφείλεται μάλλον στην προπαγάνδα του ιερατείου της, αλλά και στην εχθρότητα των Εβραίων (ο μύθος του Πύργου της Βαβέλ). Η Ρώμη ήταν και παρέμεινε η «αίωνια πόλη» – ο ιδεότυπος του Urbs για τον δυτικό κόσμο – ακόμη και στις περιόδους της δημογραφικής συρρίκνωσής της, μια συμβολική δύναμη που το 16ο-17ο αιώνα, με μόνο 100.000-130.000 κατ., την αναγορεύει σε θρησκευτική μητρόπολη (M. Aymard). Ανακηρύσσεται πρωτεύουσα του ιταλικού κράτους (20 Σεπτεμβρίου 1870), επειδή η συμβολική και ηθική αξία της εξυπηρετούσε τις ανάγκες της ιταλικής ενοποίησης (Ph. Boutry, Catherine Brice), εξασφαλίζοντας έτσι τη συναίνεση της πιεμοντέζικης ηγετικής τάξης. Η Ρώμη τελικά δικαιούται τον τίτλο της μεγαλούπολης κυρίως ως καθρέφτης του βλέμματος των άλλων και στην πράξη έγινε η μεγαλούπολη της κληρονομιάς, αλλά και του παγκόσμιου τουρισμού.

Ανάλογη ήταν η τύχη της Αθήνας στη νεότερη εποχή, που αναγνωρί-

στηκε ως πνευματική τροφός του δυτικού κόσμου και έγινε πρωτεύουσα του νέου εθνικού κράτους με ιδεολογικά κριτήρια, ως σύμβολο της ανασύστασης του αρχαίου κλέους (Hélène Ahrweiler), για να πάρει το δρόμο της υπερτροφικής ανάπτυξης ως κέντρο πολιτικής εξουσίας (Guy Burgel). Η Κόρδοβα και το Κερουάν είναι μεγάλες μουσουλμανικές πόλεις, όμως μόνον η Βαγδάτη και το Κάιρο έγιναν αντιληπτές ως τέτοιες από τους συγχρόνους τους. Γιατί, αν ο όρος απουσιάζει από το αραβικό λεξιλόγιο, ωστόσο η διαφορετικότητα των πόλεων αυτών αποδόθηκε με τον όρο «πόλη-κόσμος», πόλη δηλαδή που συμπίκνωνε τον κόσμο, κατεξοχήν ιδιότητα της μεγαλούπολης.

Αντίστοιχα, η Βενετία του τέλους του Μεσαίωνα δεν απέχει δημογραφικά από το Μιλάνο ή τη Φλωρεντία. Όμως η Βενετία προκαλεί τον άμετρο θαυμασμό χάρη στη μοναδικότητά της, που οφείλεται κυρίως στην πρωτόγνωρη πυκνότητα του αστικού ιστού της. Η αφιλόξενη λαγκούνα έχει από νωρίς υποχρεώσει σε μια μέγιστη αξιοποίηση του χώρου, χωρίς αδόμητα κενά, κήπους ή αγροκτήματα. Είναι λοιπόν η απόλυτη ιδέα της πόλης, ένας χώρος δημιουργημένος από τον άνθρωπο, που ενσαρκώνει τη νίκη του πάνω στη φύση. Συγχρόως η Βενετία κατάφερε να οικειοποιηθεί την κληρονομιά τριών «συμβολικών μεγαλουπόλεων», της Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης, αλλά και της Ιερουσαλήμ (ως λιμάνι μετεπιβίβασης προσκυνητών). Μετατρέπεται έτσι σε πόλη εκλεκτή, πόλη-υπόδειγμα για όλες τις άλλες, αλλά και «πόλη-καθρέφτη άλλων πόλεων, πραγματικών ή φανταστικών» (Elisabeth Crouzet-Pavan). Η Αλεξάνδρεια, τέλος, αναπτύσσει μια ξεχωριστή ταυτότητα: μέσα στον κοσμοπολιτισμό της, μέσα σε αυτή την

Το Κάιρο το 18ο αιώνα, πηγή: A. Raymond, *Le Caire*, Fayard, Paris, 1993, p. 219.

«πολλαπλή πόλη» των ποικίλων εθνοπολιτισμικών «μικροκόσμων», και παρά τις αλληπάλλληλες συγκρούσεις, η αλεξανδρινή ταυτότητα είναι προϊόν της ελληνοαιγυπτιακής μίξης, ιδίως στα κατώτερα στρώματα, που

τα συνέχει η ίδια η πόλη ως βασική αναφορά και η υπόγεια εχθρότητα απέναντι σε όλους, από τους Ρωμαίους ως τους Βυζαντινούς, όσοι υπέκλεψαν τα προνόμιά της (F. Burkhalter και Annick Martin).

Η γειτονιά του Merkès στη Βαβυλώνα: πηγή: O. Reuther, *Die Innenstadt von Babylon (Merkes)*, pl. 17.

Αρκετοί μελετητές διευκρινίζουν ότι ούτε στην κλασική αρχαιοελληνική σκέψη ούτε στην ελληνιστική εποχή υπήρχε η έννοια της μεγαλούπολης, μολοντί τότε πλέον οι μετρήσεις και οι συγκρίσεις ανά ζεύγη (Αντιόχεια-Σελεύκεια, Καρχηδόνα-Ρώμη, Σπάρτη-Αθήνα) ήταν παρούσες, όπως και η πρωτοκαθεδρία της Αλεξάνδρειας, που περιγράφει ο Στράβωνας (F. Prontera). Ωστόσο, η κλασική εποχή ανέπτυξε έναν προβληματισμό για το άριστο μέγεθος της πόλης, στο οποίο ο αριστοτέλειος συσχετισμός πόλης και εξαρτημένης υπαίθρου έθετε κάποιο αξιόπεραστο

θεωρητικό όριο («πόλις μυριάνδρος»), με τη συνδρομή της έννοιας της αυτάρκειας, η οποία όμως, στην περίπτωση της Αθήνας, κατέληξε να συμπεριλαμβάνει τη δυνατότητα της πόλης να προμηθεύεται σιτάρι και από αλλού, χάρη στη ναυτική και στρατιωτική της δύναμη. Για τους Άραβες στοχαστές του Μεσαίωνα η διάκριση πόλης/υπαίθρου είναι σαφής: καθώς μάλιστα εδραιώνεται ο ισλαμικός αστικός χώρος, η πόλη αναβαθμίζεται: είναι ο τόπος της γνώσης και της λατρείας, της αγοράς και των λουτρών. Η σκέψη του Ibn Khaldun, που με τα μάτια στο Κάιρο

συνδέει την αστικότητα με την ιστορία, τον πολιτισμό και τις επιστήμες, προσεγγίζει την ιδέα της μεγαλούπολης (D. Behrens-Abouseif). Τέλος, η διαπραγμάτευση του θέματος πόλη-μεγαλούπολη στη *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια* του Pierre Larousse (1866-1876), είναι προσδιορισμένη από τη θριαμβεύουσα πραγματικότητα του κράτους-έθνους, που ταυτίζει τη μεγαλούπολη με την πρωτεύουσα, αλλά και από τον ανερχόμενο επιστημονισμό και θετικισμό (M. Roncayolo).

Ποια είναι όμως, πέρα από τις ιδέες και τα σύμβολα, τα συστατικά στοιχεία των μεγαλουπόλεων, αυτά που τις διαφοροποιούν από τις κοινές πόλεις; Κοινό στοιχείο σε όλες τις περιπτώσεις είναι η άμεση εξάρτηση της δημιουργίας και ανάπτυξης τους από τη βούληση της πολιτικής εξουσίας. Ήδη στην αρχαία Αίγυπτο η πόλη δημιουργείται με την εγκατάσταση της πολιτικής εξουσίας και οργανώνεται γύρω από αυτήν. Από το πρώτο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. είναι παρούσα η ιδέα της πρωτεύουσας και του ρόλου της στην αυτοκρατορία (N. Grimal). Βαβυλώνα και Αντιόχεια υπήρξαν πρωτεύουσες εκτεταμένων επικρατειών. Η Αθήνα έγινε μεγαλούπολη ακριβώς για να διασφαλίσει την πολιτική και στρατιωτική υπεροχή της. Η Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων υπήρξε η οικονομική και πολιτιστική πρωτεύουσα του ελληνιστικού κόσμου, ενώ η ξαφνική αναγέννησή της το 19ο αιώνα σηματοδοτείται από τη βούληση του Μωχάμετ Άλι να ανοίξει ξανά την Αίγυπτο στον κόσμο. Στην Κωνσταντινούπολη η μόνιμη εγκατάσταση των αυτοκρατόρων και η κληρονομιά της Ρώμης νομιμοποιούσαν την εξουσία της πόλης στο σύνολο της αυτοκρατορίας, την οποία κατέληξε να συμπεκνώνει σχεδόν από μόνη της («Qui tient la Ville, tient l'Empire»).

Στη μακρόχρονη ισλαμική παρουσία στη Μεσόγειο (7ος-18ος αι.), οι πολύ μεγάλες πόλεις είναι επίσης γέννημα των νέων δικτύων εξουσίας που εξυφαίνονται στη Μεσόγειο του 8ου-11ου αιώνα. Η Νάπολη, τέλος, οφείλει την ανάπτυξη της αποκλειστικά στο καθεστώς της ως πρωτεύουσας του υπό ισπανική κυριαρχία ομώνυμου βασιλείου. Αλλά η χριστιανική Δύση, που σε αντίθεση με την Ανατολή δεν γνώρισε μεγάλη πόλη μετά την πτώση της Ρώμης, θα «εφεύρει» μεταξύ 12ου και 15ου αιώνα ένα νέο φαινόμενο, την πόλη-οικονομική πρωτεύουσα, συχνά μάλιστα ανεξάρτητη από την πολιτική εξουσία. Το νέο φαινόμενο θα βρει την πλήρη εφαρμογή του στις μεγαλουπόλεις της μοντέρνας εποχής ήδη από τον 18ο αιώνα, εκτός Μεσογείου, στο Λονδίνο και το Παρίσι, οικονομικά και πολιτικά κέντρα συγχρόνως (M. Aymard). Στη φάση αυτή, οι μεσογειακές πόλεις (Μασσαλία, Αλεξάνδρεια, Θεσσαλονίκη) θα ξαναβρούν νέο δυναμισμό ως ενδιάμεσοι σταθμοί του επεκτεινόμενου εμπορίου, αλλά σύντομα θα καταλήξουν βιτρίνες μιας εξουσίας που βρίσκεται αλλού (R. Ibert).

Ιδιαίτερα γόνιμος προβληματισμός αναπτύσσεται γύρω από την επιλογή της θέσης της μεγαλούπολης, τους πολιτισμικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς της, τις λειτουργίες που εξασφαλίζει, τις σχέσεις με τον άμεσο και μακρινό περίγυρο, τον τρόπο, τέλος, με τον οποίο αναπτύσσεται ο αστικός μεγαχώρος. Κοινό στοιχείο όλων των περιπτώσεων η άμεση σχέση με το υγρό στοιχείο και κυρίως με τη θάλασσα, τη συμφερότερη οδό μεταφοράς στην προβιομηχανική εποχή.

Η Βαβυλώνα του Ευφράτη, η Αντιόχεια του Ορόντη, το Κάιρο του Νείλου, ανήκουν στις νοτιοανατολι-

κές παρυφές της Μεσογείου, τις μόνες που γνωρίζουν τα πλωτά ποτάμια. Στην υπόλοιπη Μεσόγειο οι μεγαλουπόλεις είναι σχεδόν αποκλειστικά παραθαλάσσιες, και οι εμπορικές επικοινωνίες σε μεγάλες αποστάσεις γίνονται συνώνυμό τους. Τον 8ο αι. π.Χ. η Καρχηδόνα μοιάζει με μια απλή σκάλα στη Μεσόγειο, χωρίς ενδοχώρα, στραμμένη στον έξω κόσμο (Serge Lancel). Η επιλογή της θέσης της Αλεξάνδρειας από τον Αλέξανδρο το 331 π.Χ. είναι απόρροια του ναυτικού πολιτισμού των Ελλήνων (πολιτισμού ξένου προς την αξιοποίηση των ποταμών), ενώ η εγκατάλειψή της συνδέεται με την εσωστρέφεια των νομαδικών αραβικών πληθυσμών που την κατέκτησαν και προτίμησαν το Κάιρο και τις μεσόγειες θέσεις. Στην ακμή της η Αλεξάνδρεια επικοινωνεί με όλη τη Μεσόγειο αλλά και με τον Ινδικό Ωκεανό (J.-Y. Empereur). Η ζηλευτή γεωγραφική θέση της Κωνσταντινούπολης επενδύθηκε με ξεχωριστό συμβολικό βάρος (μεταξύ Ανατολής και Δύσης). Η δημιουργία της εξάλλου σήμανε την παρακμή των μικρασιατικών πόλεων που λειτουργούσαν ως κόμβοι εκρωμαϊσμού της Ανατολής (Gilbert Dragon). Η Νάπολη επίσης γίνεται μια πόλη-γίγαντας, μια θεμελιώδης ανισορροπία στο αστικό δίκτυο του Mezzogiorno. Μοναδικός αποδέκτης της μεταναστευτικής κίνησης από την επαρχία (G. Galasso), σύντομα δημιουργεί την εικόνα μιας πόλης-παρασίτου και γίνεται η πρώτη ίσως «προβληματική» πόλη της Μεσογείου.

Στην τεράστια αραβομουσουλμανική επικράτεια, που τον 8ο αιώνα εκτεινόταν από τον Ατλαντικό ως τα σύνορα της Κίνας, μια γιγαντιαία «οικονομία-κόσμος» με αναπτυσσόμενα εμπορικά δίκτυα που διακινούν αγαθά, τεχνικές (το χαρτί και το μετάξι από την Κίνα) και ανθρω-

πους, οι μεγαλουπόλεις δεν είναι απλώς κέντρα ενός τοπικού ή περιφερειακού εμπορίου ή σταθμοί αναμετάδοσης, αλλά τελικοί προορισμοί του μεγάλου εμπορίου, δηλαδή κινήτρες του (Roland-Pierre Gayraud).

Η περίπτωση της Αθήνας και της Ρώμης προβληματίζει: είναι οι μοναδικές μεγαλουπόλεις του αρχαίου κόσμου που παρουσιάζουν το ζεύγος εσωτερική πόλη/επίγειο (André Tchermia, Didier Viviers), ένα σχήμα οργάνωσης του χώρου πρωτότυπο, σε σχέση τόσο με το υπόδειγμα της παραθαλάσσιας πόλης-αποικίας, με το λιμάνι στο κέντρο της (Μίλητος, Έφεσος, Συρακούσες, Αλεξάνδρεια), όσο και με τις παραθαλάσσιες εμπορικές πόλεις του ιταλικού Μεσαίωνα. Σχετικά με την Αθήνα, οι μελετητές βλέπουν στο ζεύγος αυτό την αμφιθυμική κίνηση μιας πόλης αρχικά μεσόγεια, με βαθιά «αγροτικό» χαρακτήρα, που στρέφεται προς τη θάλασσα τον 5ο αιώνα με την ώθηση του Θεμιστοκλή, χωρίς ωστόσο να έχει αποδεχτεί τη ναυτική προοπτική της. Μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο η κυρίαρχη αθηναϊκή αντίληψη για την πόλη θα οδηγήσει εντέλει σε αποτυχία αυτή την απόπειρα μετατροπής μιας «εδαφικής αντάρχειας» σε θαλάσσιο δίκτυο.

Η Ρώμη, από την πλευρά της, αξιοποιεί τη μοναδικότητα του Τίβερη, σπάνιου για τη Μεσόγειο πλωτού ποταμού. Η Ρώμη ήταν ήδη στην αρχαϊκή εποχή κέντρο οικονομικό και κοινωνικό κόμβος διακίνησης αλατιού (F. Coarelli), ενώ η ανεπάρκεια της κοντινής ενδοχώρας προδίκαιε την προοπτική της μεγαλούπολης. Οι εκβολές του Τίβερη, στα 20 χιλιόμετρα, υπήρξαν σκάλα ανεφοδιασμού τουλάχιστον από τον 5 αι. π.Χ. Με την Όστια από τον 4ο-3ο αι., το Pozzuoli (Δι-

καιαρχία) στον κόλπο της Νάπολης, 200 χμ. μακριά, από το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, το Antium επί Νέρωνα και το Centumcellae (Civitavecchia) επί Τραϊανού, η χρόνια ανεπάρκεια της λιμενικής υποδομής της Ρώμης, που χρειαζόταν 780 καράβια των 150-200 τόνων τον χρόνο για να ανεφοδιαστεί (Α. Tchernia), θα αντιμετωπιστεί τελικά με μια αλυσίδα επινεύων και ένα εκτεταμένο μέτωπο αποθηκών.

Ο Claude Nicolet συναρτά την ανάπτυξη των μεγαλουπόλεων της Μεσογείου με τα προβλήματα του ανεφοδιασμού τους. Από την κλασική Αθήνα ως τη Ρώμη, από τους «σιτοφύλακες» ως τις διανομές τροφίμων (frumentationes), η παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας στις οικονομικές σχέσεις θα επεξεργαστεί τα εργαλεία και τους θεσμούς της. Το ελεύθερο εμπόριο του σιταριού, αν εξακολουθεί να υπάρχει, τελεί πάντα υπό επιτήρηση και έλεγχο. Ανάλογοι θεσμοί, πιο σύνθετοι, υπήρξαν στην Κωνσταντινούπολη, όπως και στη Νάπολη. Ο Nicolet καταλήγει ότι η τακτική τροφοδοσία των μεγάλων αστικών πληθυσμών δεν μπορούσε, πριν από το 19ο αι., να εξασφαλιστεί από τους μηχανισμούς της αγοράς, παρά μόνο με την κρατική παρέμβαση, είτε μέσω κινήτρων είτε με τη βία, και συνεπαγόταν την πολιτική ενοποίηση των παραγωγικών εδαφών, την οργάνωση υπηρεσιών ανεφοδιασμού και διανομής τροφίμων. Συνεπώς η ύπαρξη μεγαλουπόλεων συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη μιας ισχυρής εξουσίας, με τάσεις να γίνει αυτοκρατορική, δηλαδή οικουμενική.

Άλλος άξονας κοινού προβληματισμού, η τοπογραφία και η συγκρότηση του αστικού χώρου. Πολλές μεγαλουπόλεις συγκροτήθηκαν σταδιακά με τη συνένωση διαφορετι-

κών συνοικισμών που περικλείστηκαν σε τείχος (Βαβυλώνα, Αντιόχεια, Κάιρο). Όλες οι μεγαλουπόλεις-κέντρα εξουσίας χαρακτηρίζονται από την εμβληματική αποτύπωση της ισχύος τους στο μνημειακό εξοπλισμό και την πολεοδομία τους – από τα ζιγκουράτ της Βαβυλώνας ως τα παλάτια των αριστοκρατών της Νάπολης.

Οι μεγαλουπόλεις του ισλαμικού κόσμου υπακούουν στη δική τους λογική και δεν είναι τα μεγάλα χωριά, χωρίς οργάνωση, που είδαν οι δυτικοί ταξιδιώτες και μαζί τους πολλοί οριενταλιστές. Η κεντρικότητα του χώρου λατρείας, η ανάπτυξη πάνω σε προϋπάρχον εμπορικό σταυροδρόμι, το οικιστικό σύμπλεγμα της οικογένειας ως μονάδα οργάνωσης του αστικού ιστού, οι βασικές οδοί διείσδυσης που συνδέουν τις πύλες του τείχους με το κέντρο και χωρίζουν την πόλη σε αυτοτελείς και συχνά δυσπρόσιτες εκ των έξω γειτονίες (που συνήθως κατοικούνται από ομοιογενείς εθνοπολιτισμικές ομάδες) είναι μερικά από τα στοιχεία αυτής της λογικής, ενώ στη θεσμική της οργάνωση η πόλη βασίζεται σε ένα θεσμό ιδιωτικής φύσης, το βακούφι, ιδίως από τον 11ο αιώνα (J.-C. Garcin, Thierry Bianquis, Sylvie Denoix).

Η Κωνσταντινούπολη δεν υπακούει σε κάποιο βυζαντινό μοντέλο πόλης, ενώ στη μεταμόρφωσή της σε Ισταμπούλ παρατηρούνται συνέχειες και ασυνέχειες (St. Yerassimos). Συνέχειες εντοπίζονται στη θέση της Πόλης σε σχέση με τη γεωγραφική μορφολογία της αυτοκρατορίας, που οργανώνεται με βάση τον έλεγχο των θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων, των οποίων η Πόλη καθίσταται ο αδιαφιλονίκητος κόμβος, αλλά και στις πηγές ανεφοδιασμού της (το σιτάρι της Αιγύπτου). Οι ασυνέχειες εντοπίζονται κυρίως στον πληθυσμό,

αλλά εν μέρει και στον αστικό ιστό: αν διατηρούνται οι θέσεις που επιβάλλει η γεωγραφία, όπως οι σκάλες φόρτωσης και τα εργαστήρια στον Κεράτιο, ούτε η γεωγραφία της οθωμανικής εξουσίας ούτε εκείνη των ιερών τόπων συμπίπτει με τις αντίστοιχες βυζαντινές (παρά τη συχνή μετατροπή των εκκλησιών σε τζαμιά). Επίσης, σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη, η Ισταμπούλ είναι πόλη ανοιχτή, που δημιουργεί προάστια και απλώνει τα σπίτια και τους κήπους της στον Βόσπορο. Τελικά όμως ο Σ. Γεράσιμος αμφισβητεί την ίδια τη νομιμότητα του ερωτήματος της συνέχειας ή τομής, στο μέτρο που είναι ιδεολογικά προσδιορισμένο από το σαφή διαχωρισμό Ανατολής-Δύσης, χριστιανισμού-ισλάμ. Στην πραγματικότητα, οι αντίπαλοι ήταν τρεις (καθολικοί, ορθόδοξοι και σουνίτες μουσουλμάνοι) και όχι δύο, πράγμα που επέτρεπε να διαμορφώνονται ποικίλες συμμαχίες και συγκλίσεις.

Ο τελευταίος άξονας αφορά στην εσωτερική ζωή των μεγαλουπόλεων, τον κοινωνικό ιστό, τους θεσμούς διοίκησης, τις ιδιαίτερες σχέσεις με την εξουσία. Η παρουσία της κεντρικής εξουσίας υπήρξε πάντα στη μεγαλούπολη η αφορμή για έναν απευθείας διάλογο με το πλήθος, διάλογο συχνά κωδικοποιημένο, αλλά με σημανόμενα που άλλαζαν στο πέρασμα του χρόνου, καθώς οι μεταλλαγές της πολιτικής εξουσίας συνδιαλέγονται ευθέως με την εξέλιξη της ίδιας της μεγαλούπολης-πρωτεύουσας. Η καλύτερα μελετημένη περίπτωση από την άποψη αυτή είναι η Ρώμη. Όταν μετατρέπεται από κλασική πόλη-κράτος σε εδαφική επικράτεια, η πολιτική λειτουργία της αλλάζει βαθιά, με το πέρασμα στη μοναρχία, και μαζί αλλάζουν τα σύμβολα της πόλης, με τη μνημειακή διάταξη που συμβολίζει την «κοσμογρα-

φική κεντρικότητα» (Claude Nicolet). Στην εποχή του Αυγούστου (1ος αι. π.Χ.) νέοι θεσμοί και υπηρεσίες της πόλης εισάγονται ή αναμορφώνονται [prefectura dei vigili, η πυροσβεστική φρουρά, νέα διοικητική διαίρεση σε διαμερίσματα (regiones), εισαγωγή της praefectura urbis και αναμόρφωση του θεσμού της σιτοδοσίας], με συγκεντρωτικό χαρακτήρα, υπό τον έλεγχο τελικά ενός μόνο princeps, του Αυγούστου (Augusto Fraschetti). Στη Ρώμη πάλι, από τον Μεσαίωνα ως τη νεότερη εποχή, οι ποικίλες λαϊκές γιορτές (αγώνες, παιχνίδια, καρναβάλι, πομπές κ.λπ.), διάχυτες στον αστικό χώρο, οργανώνονται από τις δημοτικές αρχές και αποτελούν στιγμές διαλόγου του λαού με την παπική εξουσία. Σταδιακά γίνονται αντικείμενο πολιτικού ελέγχου από τον παπικό θεσμό, μεταφέρονται συμβολικά από το Καπιτώλιο στο Βατικανό (16ος αι.), για να περάσουν στον κοινωνικό έλεγχο της οικογένειας του ποντίφηκα, της αριστοκρατίας και των θρησκευτικών ταγμάτων, που μετατρέπουν τον λαό σε θεατή (Martine Boiteux).

Στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη το τελετουργικό της επικοινωνίας αυτοκράτορα-λαού σημασιοδοτεί τη νομιμοποίηση ή την αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Αν οι απότομες δημογραφικές μεταπτώσεις, ο μεγάλος και μεταβαλλόμενος πληθυσμός, η δομική φτώχεια στιγμάτισαν τους κατοίκους με την εικόνα του άμορφου, επικίνδυνου και βίαιου πλήθους, ωστόσο διακρίνονται θεσμοί που δομούν τον κοινωνικό ιστό: οι ομάδες του ιπποδρόμου, οι συντεχνίες, τα ευαγή ιδρύματα, οι εθνικά διαφοροποιημένες συνοικίες της πόλης από τον 11ο αι. (Gilbert Dragon).

Η Νάπολη συγκέντρωσε σταδιακά μια σειρά από προνόμια που

διευρύνθηκαν αρχικά από την ισπανική δυναστεία (1503)· αλλά από το β' μισό του 16ου αιώνα άρχισαν να αμφισβητούνται, καθώς το ίδιο το ανεξέλεγκτο μέγεθος της πόλης άρχισε να φοβίζει τους εξουσιαστές της. Η πόλη όμως αγωνίστηκε να τα διατηρήσει, αντάλλαγμα στον υποβιβασμό της σε δεύτερης τάξης πρωτεύουσα (έδρα αντιβασιλείας). Μια πλειάδα υπηρεσιών, διοικητικών και δικαστικών, απασχολούσε την κρατική και δημοτική γραφειοκρατία. Ο αστικός χώρος ήταν κατάστικτος από μοναστηριακά συμπλέγματα που οργάνωναν τον αστικό χώρο, σε μια στενή συνάφεια ιερού και πολιτικού, και παρείχαν υπηρεσίες (εκπαίδευση, περίθαλψη κ.λπ.). Η αριστοκρατία της πόλης διαμορφώνει μια νοοτροπία αστική, που δεν ταυτίζεται με τις φεουδαλικές καταβολές της. Οι Βουρβόνοι από το 18ο αιώνα καθιστούν τη Νάπολη και πάλι πρωτεύουσα αυτόνομου μονάρχη και επιχειρούν να την εκσυγχρονίσουν, χτίζοντας νέα παλάτια και μέγαρα, ανοίγοντας άξονες και γκρεμίζοντας σταδιακά τα τείχη. Αλλά συγχρόνως συγκεντρώνουν σταδιακά, όχι χωρίς αντιστάσεις, τις εξουσίες της πόλης στα χέρια τους (Brigitte Marin, Giovanni Muto, Piero Ventura). Η Νάπολη κατόρθωσε να ενσωματώσει μια εξωγενή κοινωνική ομάδα, τη φεουδαρχική αριστοκρατία, που άλλαξε την πόλη αλλάζοντας η ίδια μαζί της (Gerard Labrot). Η ίδια αφομοιωτική ικανότητα της μεγαλούπολης παρατηρείται στη Βαγδάτη: ήταν χωνευτήρι πολιτισμών και κυρίως, για το μουσουλμανικό κόσμο, ο τόπος που αφομοίωνε την κουλτούρα των αντίπαλων πολιτισμών (Thierry Bianquis). Στα ψηφιδωτά της Αντιόχειας η Jeanine Balty διαβάξει τον εκδημοκρατισμό της κουλτούρας στη μεγαλούπολη: μιας κουλτούρας που είναι ίσως επιδερμική,

αλλά πολύ διαδεδομένη, κτήμα των πολλών.

Κλείνοντας αυτό το σημείωμα, ως τονιστεί ότι πολλές συμβολές αφιερώνονται στην κριτική εξέταση των πηγών, γραπτών και ανασκαφικών. Τέλος, τον τόμο πρόκειται να ακολουθήσει σύντομα ένας άτλας των μεγαλουπόλεων της Μεσογείου, που θα περιλαμβάνει 15 πόλεις με το σύνολο των διαθέσιμων εικονογραφικών-χαρτογραφικών αναπαραστάσεων, με τα κατάλληλα ερμηνευτικά σχόλια και παραπομπές, μαζί με χάρτες της Μεσογείου και των ανταλλαγών σε μεγάλες αποστάσεις, σε διάφορες εποχές. Οι μεγαλουπόλεις έχουν από παλιά προνομιακή θέση στις αναπαραστάσεις, ως υποχρεωτικά περάσματα-σταθμοί για τους ταξιδιώτες αλλά συχνά και για πολιτικούς λόγους. Ο Jean-Luc Arnaud αναλύει τα προβλήματα που θέτουν οι παλαιοί χάρτες, όχι μόνον οι προ της καθιέρωσης της τριγωνομετρικής αποτύπωσης το 16ο αιώνα αλλά και οι μεταγενέστεροι, όπως και οι εκτιμήσεις και αποτυπώσεις των αρχαιολόγων, που δεν αποφεύγουν πάντοτε την εσφαλμένη χρονολόγηση των ευρημάτων. Η οργάνωση του άτλαντα επιχειρεί επίσης να αντιμετωπίσει τα ζητήματα της ενιαίας κλίμακας και του βαθμού ανάλυσης των χαρτών, εν όψει της επιθυμητής συγκρισιμότητας των δεδομένων, όπως και τη δυσκολία της εικονογραφικής αποτύπωσης της ιστορικής εξέλιξης. Ο Arnaud καταλήγει ότι ο υπό επεξεργασία άτλαντας θα σταθεί πιο κοντά στην ιστορική πραγματικότητα, με όλη την περιπλοκότητα και τις διαφοροποιήσεις εννοιών και κατηγοριών ανά εποχή και πολιτισμικό σύνολο, χωρίς να ενδώσει σε γενικεύσεις και ισοπεδώσεις που ενδεχομένως θα διευκόλυναν τη σύγκριση. Ας το ευχηθούμε.